

XI ԵՎ XII ԴԱՐԵՐԻ ԵԳԻՊՏԱԶԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայերի ժանտթուլությունը Եգիպտոսի հետ շատ հին պատմություն ունի: Անգամ ուրարտական շրջանի պատմական վայրերի պեղումները կապի առկայություն են ցույց տվել այդ երկրների միջև: Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ ինքն այլ աշակերտների հետ իր ուսումն առել է Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում: Խորենացուն վերագրված «Աշխարհացոյցի» վարիանտներից մեկում հիշատակություն կա Կամսարականների նախարարական տան Աֆրիկա անցնելու և այնտեղ երեք քաղաք զննելու մասին: Եգիպտոսի պատմության մեջ արձանագրված է հայ-եգիպտական հարաբերությունների շատ ավելի բեղմնավոր մի շրջան, երբ Ֆարիմյան խալիֆները երկրում կարգ հաստատելու և նորմալ կյանք ապահովելու համար օգտագործել են հայկական զորք և պետական պաշտոններում նշանակել են հայերի:

Օմարը, արաբական արշավանքների հայտնի կազմակերպիչը, աշխարհակալական նվաճումների ձեռնամուխ լինելու շրջանում մուսուլմաններին խստիվ պատվիրել էր անշարժ գույքի տեղ չդառնալ նորանվաճ հողերում: Նա վախենում էր, որ պարզ կյանքի սովոր բեղուիներ ձիուց և ուղտից ցած իջնելով ու նստակյաց դառնալով հարուստ երկբներում, կկորցնեն իր մարտունակությունը: Իրականում այդպես էլ եղավ: Հարուստ Սիրիան, Միջագետքը, Եգիպտոսը և այլ երկրներ նվաճելուց հետո արաբները ձիուց և ուղտից շուտ ցած իջան և նստակյաց դառնալով կորցրին իրենց մարտունակությունը: Դառնալով հարուստ Միջագետքի, Սիրիայի և Եգիպտոսի քաղաքական տերերը, արաբները շատ շուտով հարկ զգացին դիմելու վարձկան զորքի օգնությանը: Տարբեր ցեղերից ու ժողո-

վուրդներից հավաքագրված այդ զորքերը և նրանց էմիրները հաճախ խժոժություններ էին գործում հենց երկրի կենտրոնում և իրենց անհնազանդությամբ խանգարում ու խախտում էին երկրի տնտեսական-քաղաքական կյանքը:

Այդպիսի վիճակ էր ստեղծվել Ֆաթիմյան էլ Մուսթանսիր խալիֆի (1036—1094) գահակալության տարիներին: Թուրքերից, նուբիացիներից և նեգրերից հավաքագրված վարձկան զորքերի էմիրները իրենց հակապետական գործողություններով խանգարելով երկրի նորմալ կյանքը, սով և ավերածություն էին առաջ բերել Եգիպտոսում:

Իսլամի հմտուտ պատմաբան Ավգուստ Մյուլլերը իր «Իսլամի պատմություն» քառահատոր գրքում այդ ժամանակաշրջանի մասին գրում է.

«Խալիֆի գլխում խելացի միտք ծագեց, և նա 466 (1073—4) թվականին Աքքայից օգնության կանչեց հայ Բաղր էլ Ջամալին՝ թուրքերի և նեգրերի դեմ: Բաղրը՝ այդ բերդը Ֆաթիմյանների համար պահպանում էր մի քանի փնդով, որոնք կազմված էին բացառապես նրա հայրենակից հայերից: Թեև Բաղրն արդեն 60 տարեկան էր, բայց այդ եռսնդուն մարդն ամենևին չհրապուրվեց որևէ դատարկ բանով: Այդ փուլն թվականին նա իրեն ենթակա սպաներին հանձնարարեց մեկ-մեկ մտերմանալ Կահիրեի ամենաանհնազանդ էմիրների հետ և աշխատել մեկ անգամից կոտորել այդ բոլոր խռովարարներին: Վերջ տալով նրանց, Բաղր էլ Ջամալին ընդունեց Միրգուշի (ավելի ճիշտ՝ էլ Ջուլուշի), ալսինքն՝ սպարապետի տիտղոսը և սկսեց երկիրը կառավարել համարյա ինքնուրույն կերպով... Նրան հաջողվեց, վախճանվելով Մուսթանսիրից (487—1094) շատ առաջ¹, խաղաղեցված և նորից ծաղկել սկսող Եգիպտոսը հանձնել իր որդուն՝ Շահնշահին, որի իշխանությունը երկրի վրա դարձավ է՛լ ավելի անսահմանափակ, քան իր հանգուցյալ հոր իշխանությունը: Եվ զուր չէր, որ Շահնշահը Մուսթանսիրի միանգամայն աննշան որդու՝ Մուսթալիի օրոք՝ 487—495 (1094—1101) ընդունեց էլ-Մելիք էլ Աֆդալ՝ «Ամենակատարյալ թագավոր» տիտղոսը: Նա հենց այդպիսին էլ էր երկիրը կառավարելիս»²:

Նույն այդ Բաղր էլ Ջամալիի մասին պատմաբան Ֆիլիպ Հիթթին, իր «History of the Arabs» աշխատության մեջ գրում է.

¹ Այժմ պարզված է, որ Բաղրը և էլ-Մուսթանսիրը վախճանվել են միևնույն թվականին (1094 թ.):

² Ա. Մյուլլեր, Իսլամի պատմություն, հատ. 3, էջ 345:

«1073 թվականին տատանվող խալիֆը (խոսքը վերաբերում է խայտաբղետ զորքի ձեռքին շատ նեղություններ քաշող էլ-Մուսթանսիրին—Հ. Բ.), հետ կանչեց հայ Բադր էլ-Ջամալին... որը Աքքայի զինվորական նահանգապետն էր, և նշանակեց որպես վեզիր և գլխավոր հրամանատար: Նոր էմիր էլ-Ջուլուշը (այսինքն գլխավոր հրամանատարը—Հ. Բ.) սկսեց կառավարել այնպիսի եռանդով, որ քառսից դուրս բերեց ու կարգավորեց ապարատը և կյանքի նոր շունչ տվեց Ֆաթիմյան ռեժիմին: Բայց վերածնունդը կարճատև էր»¹:

Եդիպտոսի հայ վեզիրների և մասնավորապես Բադր էլ-Ջամալիի գործունեության մասին ռուս նշանավոր եգիպտագետ ակադեմիկոս Բ. Ա. Տուրանը գրում է. «...սակայն Եգիպտոսն էլ էր գրավում հայերին, որոնք, ինչպես հայտնի է, XI դարի վերջերին այդտեղ հայկական հայտնի գաղութ էին կազմել, վայելելով էլ-Մուսթանսիր խալիֆի հայազգի վեզիր Բադր ալ-Ջամալիի հովանավորությունը: Ալ Հաֆիզ Աբու Մամուն Աբդ-Ալ Մաշիդի ժամանակ նրանք ունեին նույնիսկ իրենց պատրիարքը, որն ազդեցություն ուներ արքունիքում: Այդ գաղութը խիստ տուժեց քրդական արշավանքների ժամանակ և այդ գաղութի կրած աղետներին ակաճատես է եղել հայտնի հայ Աբու Սալիհը, որը մեզ արաբերեն լեզվով թողել է XII դարի վերջի Եգիպտոսի ինչպես ղպտիական, այնպես էլ հայկական և ուղղափառ եկեղեցիների ու վանքերի արժեքավոր նկարագրությունը»²:

Ո՞վ էր այդ Բադրը և ինչպե՞ս էր նա ծառայության մտել Եգիպտոսի Ֆաթիմյանների մոտ:

Հայ ժողովուրդն իր բնօրրանում շատ օտար նվաճողներ է տեսել իր բազմադարյան գոյության ընթացքում, բայց նրանցից և ոչ մեկի տիրապետությունն այնպես կտրժանարար չի եղել նրա համար, ինչպես սելջուկյան թուրքերինը, որոնք հայ բնօրրանում իսպառ վերացրին հայկական հին նախարարությունը: Սելջուկների արշավանքների ժամանակ սկսվեց հայ ժողովրդի առաջին մեծ արտագաղթը դեպի մոտիկ ու հեռավոր երկրներ: XI դարի երկրորդ կեսում Հյուսիսային Հայաստանի հայությունը գնաց Վրաստան, ապա Սև ծովի ափերով անցավ Ղրիմ, Բեսարաբիա, Տրանսիլվանիա և Լեհաստան, որի դուքս Թեոդորը 1061 թվականին հրավեր և ապաստանի խոստում էր ուղարկել հայությանը: Հարավային Հա-

¹ P. Hitti, History of the Arabs, London, 1951, p. 622.

² «Հայ-հաբեշական առնչություններ», էջ 4:

յաստանի հայութիւնն անցավ Սիրիա, Կապադովկիա, Կիլիկիա, Եգիպտոս: Ընդհանուր տարագրութեան այդ ժամանակաշրջանում տնից-տնից հեռացած, նստակյաց կյանքից կտրված հայ զանգվածները կամա-ակամա բոլորում էին նույնպես տարագիր հայ զորապետների շուրջը՝ շոշափելի գինձորական ուժ ստեղծելով նրանց ձեռքի տակ: Սրանով միայն պետք է բացատրել այն, առաջին հայացքից զարմանալի երևույթը, երբ բուն հայրենիքում չկարողանալով զգալի դիմադրութիւն ցույց տալ սելջուկներին, հայ նախարարները կարողանում են տարագրութեան դառն օրերին այնքան ստվար զորախմբերի տեր դառնալ, որ իրենց հայկական փոքրիկ իշխանութիւններն են հաստատում Սիրիայի ու Արևմտյան Միջագետքի առանձին քաղաքներում (Նդեսիա, Անտիոք), անգամ կազմակերպում՝ Կապադովկիայից մինչև Սասուն տարածվող թեև կարճատև (1071—1090), բայց ընդարձակ թագավորութիւն՝ Մարաշ մայրաքաղաքով:

Հայաստանից դուրս քաղաքների ու երկրամասերի տեր դարձած հայ զորապետները, հաճախ ելնելով ընդհանուր իրադրութեան պահանջից, մահմեդականութիւն էին ընդունում: Այդպես վարվեց, օրինակ, Փիլառտոսը, որն այդ նպատակով դնաց Բաղդադ, ապա՝ Խորասան: Սակայն կրոնափոխութիւնը չօգնեց նրան: Կենտրոնական իշխանութեան շենթարկվող թուրքական առանձին ցեղեր ու ցեղախմբեր ոտնատակ տվին նրա երկիրը և խորտակեցին նրա ստեղծած թագավորութիւնը: Սակայն Փիլառտոսի նման չվարվեց մի տւրիշ կրոնափոխ հայ զորավար՝ Բադրը, որի շուրջը հավաքված էր կրոնափոխ շեղած շուրջ յոթ հազար հայ զորք: Բադրը բարվոք է համարում ծառայութեան մտնել Եգիպտոսի հարուստ Ֆաթիմյանների մոտ: 1064 թ. նա նշանակվում է Դամասկոսի կայազորի պետ: Այնուհետև Բադրին մենք տեսնում ենք Աքքայի ծովաբերդի և Եգիպտական ծովակալութեան պետի պաշտոնում, որտեղից նա 1073 թվականին արշավեց կամ հրավիրվեց Կահիրե:

Արաբ հին պատմագիրները «հրավերի», «օգնութեան կանչելու» բնույթ տալով հանդերձ Բադրի արշավանքին, միաժամանակ հաղորդում են, որ օրինակսն խալիֆը Բադրին կանչեց այն ժամանակ, երբ «սաստիկ սղութեան և յաճախադէպ խռովութիւններու հետեանքով սով պատահեցավ Եգիպտոսի մեջ, երբոր կացութիւնը խանգարուեցաւ քաղաքներու մեջ, քործերը փոփոխութեան ենթարկուեցան, զօրագունքեր խռովութիւն հանեցին, վեզիրները, որոնց հրամանն աւարգելումը չէին գործադրուիր, պաշտոնի անունով միայն կը գահանային, երբ բարօրութիւնն անյուսալի դարձաւ

և առաքինությունը անբաղձալի եղաւ, երբոր, կսեմ, լավաթիւներ (ափրիկեցի ցեղ մը) տիրացան բարեբեր զիւղերուն և սևամորթներու ձեռքն անցավ Վերին Եգիպտոսը, երբոր վերջապես ցամաքային ու ծովային Համփաները ժանր պահպանութիւններով միայն անցան ի դարձան... այն ատեն Մուսթանսիր խալիֆը նամակով կանչեց զայն (Բադր էլ Զամալին) որպեսզի իր պետութիւնը կարգի դնելու պաշտօնը ստանձնէ։ Այս վերջինը (Բադրը) պայման դրաւ, որ իր ընտրած զինուորները հետը բերէ և Եգիպտոսի զօրքերէն մեկը չծղէ։ Մուսթանսիր ընդունեց այս պայմանը¹։

Մաքրիզիի այս խիստ ուշագրավ հաղորդումը կրկնում է նաև Բին Խալիքանը, արաբական աշխարհի Պլուտարքոսը։ Նրա «Վեֆայաթ Ասեան» (Անհետացած երևելիներ) նշանավոր գրքում նույնպես կարդում ենք։

«Երբոր Մուսթանսիրի իշխանութիւնը տկարացավ և իր տէրութիւնը անկարգութեան մատնուեցաւ... լսեց յիշեալ Բադր էլ Զամալիի մասին և զայն կանչել տուաւ»²։

Սակայն այս նույն Բին Խալիքանը Հաֆիզ խալիֆի կենսագրութեան մեջ հայտնելով, որ Հաֆիզ խալիֆը, էլ Մուսթանսիրի թոռը, ծնվել է Ասկալոնի մեջ 1074 թվականին, անմիջապես ավելցացնում է. «Ասկալոնի մեջ ծնած ըլլալուն պատճառը այն է, որ երբ իր Պապուն՝ Մուսթանսիրի օրով նեղութիւն և արտակարգ սղութիւն պատահեցավ Եգիպտոսի մեջ, հայրը Ասկալոն գացած էր»³։ Եթե ասեմք, որ Ասկալոնը գտնվում էր Միջերկրականի արևելյան ափին, Բադրի հայկական զորքի դասավորութեան շրջանում, ապա պարզ կդառնա, որ վարձկան զորքերի անկարգությունների և աֆրիկյան առանձին ցեղերի ապստամբությունների այդ շրջանում (1072—1074) խալիֆը բարվոք էր համարել իր մեծ ընտանիքով ապավինելու Բադրի հայկական զորքի պաշտպանութիւնը վայելող հանգիստ Ասկալոն։

Նման դրութեան պայմաններում, երբ երկրի մայրաքաղաքը գտնվում էր մարդասպան Բալդաքուշի ձեռքը և խալիֆն աստանդական կյանք էր վարում, իսկ բովանդակ Եգիպտոսը, հարուստ ու հացառատ Եգիպտոսը սովի էր մասնվել, Բադրը ժամանակը պատեհ է համարում իր հայկական զորքով Կահիրեի վրա արշավելու

¹ Մաքրիզի, Գ. Մարլիանի «Անանաւոր հայեր Եգիպտոսին մեջ» խաղաքաղ թարգմանությունը, էջ 23—24, Գահիրէ, 1947։

² Բին Խալիքան «Վեֆայաթ Ասեան», Գահիրե, 1935, էջ 118։

³ Նույն տեղում, էջ 165։

համար: Նա անմիջապես, հակառակ բոլոր նախազգուշացումնե-
րին, թե եղանակը ձմեռային է ու վատ, նավ է նստում և քառասուն
օր հաջող նավարկելուց հետո իր հարյուր առաքաստանավերով
1074 թվականին հասնում է Կահիրե: Իր հավատարիմ սպաների
միջոցով նա մեկ օրվա ընթացքում սպանում է վարձկան խայտա-
բղետ զորքերի բոլոր էմիրներին և ապա անխնա ոչնչացնում է
նրանց զորքը: Մայրաքաղաքը, որն արդեն մինչ այդ ավերակ էր
դարձել, խաղաղեցնելուց հետո նա անցնում է գավառները, որտեղ
դաժան միջոցներով, մասսայական սպանություններով բնաջինջ է
աճում բոլոր կենտրոնախույս տարրերին: Կահիրե վերադարձած
խալիֆը իր զորավարի վճռական գործողություններից գոհ, ամ-
բողջ իշխանությունը հանձնում է Բադրին, նրան կարգելով վեզիր,
գերագույն հրամանատար և գերագույն դատավոր:

Կոտորելով անհնազանդներին և բռնագրավելով նրանց ունեց-
վածքը, Բադրը այդ նույն ժամանակ ամբողջ գյուղացիությանը
երեք տարով ազատում է ամեն տեսակի հարկերից և մեծ օգնու-
թյուն ցույց տալիս երկիրը, մանավանդ ավերված Կահիրեն, վե-
րաշինողներին: Կահիրեի վերաշինման գործում նա մեծ եռանդ է
ցուցաբերում՝ Եգիպտից բերել տալով հայ վարպետներ և պա-
րիսպների ամբողջ շինարարությունը հանձնելով հայ ճարտարա-
պետ Հովհան Կրոնավորին: Երկրի շինարարական աշխատանքում
Բադրը մեծ առանձնաշնորհումներ է տալիս հայերին, որոնք հա-
յուկյան ընդհանուր արտագաղթի այդ շրջանում, Բադրից դեռ առաջ
հասել էին նաև Եգիպտոս: Նրա վեղիրության օրոք ևս շարունակ-
վում է առանձին հայ ընտանիքների գաղթը դեպի Եգիպտոս: Սա-
կայն Բադրը ցանկանում էր կազմակերպված բնույթ տալ այդ
երևույթին: Նա ուզում էր, որ Արարատյան դաշտից արդեն Տավ-
րոսյան լեռները տեղափոխված հայոց կաթողիկոսությունը հաս-
տատվեր Եգիպտոսում, որպեսզի հայությունը Եգիպտոսի դռները
լայնորեն բացված տեսներ իր առաջ: Այդ ժամանակ Կապադով-
կիա ապաստանած Բագրատունիները և Արծրունիները, փոխա-
դարձ համաձայնությամբ, հարմար էին գտել կաթողիկոսությունը
հանձնելու երրորդ մեծ նախարարական տանը՝ Պահլավունիներին:
1069 թվականին Գրիգոր (Վահրամ) Պահլավունին, որ հայոց պատ-
մության մեջ մտել է Վկայասեր անունով, գրավում է կաթողիկո-
սական աթոռը, որը գեռ հաստատուն նստավայր չունի: Գրիգոր
Վկայասերը, աշխարհիկ ու քաղաքագետ մարդ էր և իր հոր Գրի-
գոր Մագիստրոսի օգնականն էր եղել ռազմական ու քաղաքական

գործերում: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս դառնալով նա սկսում է մտածել տեղահան արված ժողովրդի մասին: Գեորգ Լոռեցուն տրսպես կաթողիկոս իրեն տեղապահ նշանակելով, նա գնում է նոր գաղթավայրերում այցելելու իր հոտին: Կաթողիկոսը Տավրոսյան լեռներից անցնում է Անի, Պետրոս եպիսկոպոսին (Իսլանդացի) ուղարկում է Ղրիմ, Լեհաստան, Տրանսիլվանիա, իսկ ինքն անցնում է Պոլիս, Հռոմ և ապա Եգիպտոս, որտեղ արդեն 30 հազար հայություն կար: Կահիրեում Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսն արժանանում է փառահեղ ընդունելության: Էլ Մուսթանսիր խալիֆը սննդամբ գնում է նավամատույց և ջերմ ընդունելություն կազմակերպում ի պատիվ Գրիգոր Վկայասերի: Խալիֆը մի քանի տարի իր մոտ հյուր է պահում կաթողիկոսին և «յոգնակի խոսակցություն» աշխատում է համոզել, որ նա առհասարակ մնա Կահիրե, իր աթոռը փոխադրի ու հաստատի իր երկրում: Գրիգոր Վկայասերը մերժում է խալիֆի խնդրերը՝ պատճառաբանելով, որ չի կարող իր հոտն անտեր թողնել և մնալ հեռավոր Կահիրեում, որտեղ ինքը հոտ չունի: Մնէր և այլ պատճառս բանի յաղագս տշ լինելոյ անդ յազգէն Հայոց՝ ունայն ղհովուելն իւր»¹: Խալիֆը հար և նման լեհական Թեոդոր դքսին, խոստանում է իր երկրի դռները լայնորեն բաց անել հայության առաջ և երկիրը լցնել հայերով, միայն թե ամենայն հայոց կաթողիկոսը մնար իր երկրում (սիսկ նա բառնայր զպատճառանս և երդմամբ հաստատեր լնուլ զաշխարհն Հայաստանեայց ազգոք, զոր և արար իսկ, և բազմացոյց անդ բաղմուծին յոյժ»²:

Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը, հայության համար այդ դառն օրերին, երբ հայ ժողովրդի ստվար զանգվածներ բնօրրանից տեղահան նոր հայրենիք էին որոնում, նպատակահարմար չի գտնում բոլորովին մերժել ֆաթիմյան խալիֆին, և իր քրոջ որդուն, որ շրջագայում էր կաթողիկոսի հետ, եպիսկոպոս է ձեռնադրում ու եգիպտահայության կաթողիկոս կարգում 1084 թվականին: Գրիգոր Վկայասերի հիմնած եգիպտահայության կաթողիկոսությունը, հետագայում պատրիարքություն անունով գոյություն ունեցավ 88 տարի:

Ժամանակակից հայ պատմագիր Մատթեոս Ուռհայեցին հաղորդում է, որ Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը մի առ ժամանակ իր հայրապետության աթոռը հաստատել է Կահիրեում և «կանգ-

¹ Ա լ ի շ ա ն, Հայապատում, էջ 351:

² Նույն տեղում:

նեալ անդէն նորոգեաց զամենայն կարգ սուրբ եկեղեցւոյ: Բայց ավելի լավ է բերենք ամբողջ հատվածը.

«Եւ էր թուականութեան Հայոց ՇԻԳ (1074), և ապա զկնի այսորիկ գնաց Տէր Գրիգորիս ի Կոստանդնուպոլիս և անդուտ ի Հռոմ, և եկեալ յԵփպտոս՝ շրշեցաւ ընդ անապատսն ամենայն առաջին սրբոց հարցն և կատարեաց զամենայն փափագումն սրբոն իւրոյ. եւ հաստատեաց անդէն իւր զաթոռ հայրապետութեան, և կանգնեալ անդէն նորոգեաց զամենայն կարգ սուրբ եկեղեցւոյ. և բազում փառք և մեծութիւն ընկալաւ Տէր Գրիգորիս ի թագաւորէն Եգիպտոսի առավել քան ի թագաւորէն Հռոմոց: Եւ բազում զօրք ժողովեցան յԵփպտոս իբրեւ երեսուն հազար և Տեր Գրիգորիս զկնի ժամանակաց ձեռնադրեաց կաթողիկոս զՏէր Գրիգոր՝ զքորորդին իւր՝ և ինքն ելեալ զայր յաշխարհն Հայոց, վասնզի դեռևս կենդանի էր կայր մայրն նորա» («Ժամանակագրութիւն», էջ 211):

Եգիպտոսից Կիլիկիայի սահմանամերձ Տավրոսյան լեռները վերադառնալով Գրիգոր Վկայասերը գնում է Հռոմկլա ամրոցը և այնտեղ հաստատում իր կաթողիկոսարանը, ապա հավաքում է իր տոհմի աշխարհիկ անդամներին, — որոնք Անտիոքում պարտություն կրելուց հետո նորից քաշվել ու կենտրոնացել էին Սասունում, իր քրոջ մյուս որդուն, որի աշխարհիկ աֆտնը մեզ անհայտ է մնացել, «վերաձայնում է» Վահրամ և շուրջ քսան հազար զորքով ու հետևորդներով ուղարկում է Եգիպտոս: Վահրամ Պահլավունին Եգիպտոս է հասել, հավանաբար, 1090-ական թվականներին և անմիջապես կարգվել է Գուսի նահանգապետ Հարավային Եգիպտոսում:

1094 թվականին Բագրին վեզիրի պոստում հաջորդում է նրա որդին՝ Շահնշահը, որն է՛լ ավելի միահեծան է դարձնում իր տիրապետութունը: Շուտով նա խալիֆայական գահ է բարձրացնում հնգամյա թագաժառանգին և երկրի ամբողջ իշխանութունը վերցնում է իր ձեռքը:

Ահա թե հոր և որդու մասին ինչ է գրում արաբ պատմագիր Մաքրիզին:

«Բագր էլ Զամալին մեռաւ հիճ. 487 (1094) թվականին... Թագատրներու իշխանութիւնը ունեցաւ ան Եգիպտոսի մեջ, այնպէս, որ անոր առջև Մուսթանսիր (խալիֆան) հեղինակութիւն չոճներ: Ան ինքնիշխան վարեց գործերը և ամենալավ կերպով կանոնաւորեց: Խիստ պատկառազգու, մեծապես յարգուած և ահարկու՝ ան Եգիպտոսէն այնքան մարդ սպաննեց, որոնց համրանքը Արարիքը միայն կըրնայ կատարիլ... Այսուհանդերձ, շէնցուց և բարեկար-

զեց Լրկիրը, որ արուած և քանդուած էր տեղացի շարագործներուն աւերումին երեսէն: Մեռած օրը մոտաւորապէս 80 տարեկան էր:

Ունեցած է երախտիքներ: Այսպէս, երեք տարի հողը շնորհ ըրաւ. Լրկրագործներուն, որով հողագործները վիճակի բարւոքում ունեցան անոր օրով և հարստացան: Նոյնպէս իր մեծ արդարասիրութեան հետեանքով Մըսր վերադարձան վաճառականներ, որոնք հեռացած էին սովի օրերուն: Մեծապես առատածեռն էր: Ան Եգիպտոս մնաց 21 տարի: Սուրի վեզիրներէն ինք առաջինն է, որ արգելքի տակ առաւ խալիֆաները Եգիպտոսի մեջ: Գահիրեի մեջ ցարդ մնացած իր յիշատակարաններուն մաս կը կազմեն Բաբ Զավիլա, Բար էլ Ֆիւթուհ և Բաբ էն Նասր դռները:

Իշխանութեան վրա իրեն յաջորդեց իր որդին Շահնշահ, որ էլ Աֆգալ Լմիր էլ Զիւլուշ կը մականուանուի: Բադր էլ Զամալիի և իր զաւակին՝ Աֆգալի շնորհիւ վերաթարծուեցաւ Ֆաթիմի խալիֆաներուն մարած փայլը և եգիպտական երկիրը՝ քանդումէն և ժողովրդային վիճակի քայքայումէն ետք վերաշինուեցաւ:

Բադրի (1074—1094) և Շահնշահի (1094—1121) շուրջ հիւնամայ կառավարման շրջանում նեղոսի ափերին բարենպաստ իրադրութիւն է ստեղծվում հայութեան համար: Հայ գաղթականները շարունակաբար դնում են Եգիպտոս և արագորեն լծվում երկրի տնտեսական կյանքի բարձրացման գործին: Մեծ քաղաքներում կազմակերպվում են հայկական թաղամասեր, հայերը հաստատվում են նաև գավառական քաղաքներում և գյուղերում, որտեղ պարապում են այգեգործութեամբ, արհեստներով և առևտրով: Երկրի արտաքին առևտրի մեջ վճռական է դառնում հայերի մասնակցութիւնը: Եգիպտոս են հասնում նաև հայ վանականները, որոնք մեծ ու հարուստ վանքեր են կառուցում զանազան ճգնաժամային ժամանակներում: Մայրաքաղաքում և այլ քաղաքներում կառուցվում են հայկական եկեղեցիներ:

Արաբներն գրող հայ պատմագիր Աբու Սալիհը Բադրի մասին, գրում է.

«Աւարտեց զնորոգութիւն (ուրիշ մօտիկ) եկեղեցւոյ մի, բայց օծել չտուաւ, և ոչ պաշտօն կատարել հօն: Երբ վախճանեցաւ ինքն՝ թաղուեցաւ այս եկեղեցւոյ մեջ: Հիմայ այս վանացս շորս կողմն

՝ Զ. Բ, էջ 211—213, քաղվածքը բերված է Գ. Մարլյանի ծաղկաքաղ թարգմանութիւնից, էջ 24—26, փոփոխված է միայն անունների արեւմտահայ տառադարձութիւնը:

են պարտէզք, բանջարանոցք և արտորայք ցորենոյ. զբօսանքի տեղեաց ամենէն նշանաւորներէն մէկն է: —Երբոր Ղուղք (ցեղակիցք թուրքաց) և քուրդք տիրեցին Եգիպտոսի երկրին հիճը. 564 (1168—1169), ամենուն ծանօթ տազնապք եկան այն ատեն յԵգիպտոս բնակող Հայոց վրայ. իրենց պատրիարքն և կրօնաւորք՝ մեր յիշեալ վանօին վրժտուեցան, դռներն պատեցան գոցուեցան, և ոչ ոք համարձակէր մօտենալու ամայեացեալ եկեղեցիներուն¹:

Ֆիլիպ Հիթթին, Եգիպտոսի երկու հայ վեզիրների գործունեությանը տալիս է այսպիսի բարձր գնահատական.

«Չնայած գիտության և գրականության զարգացման համար եղած անբարենպաստ իրադրությանը, Ֆաթիմյանների դարաշրջանը բնորոշվում է արվեստի և ճարտարապետության առաջնակարգ նշանակութուն ունեցող գործերով: Այն բարգավաճումը, որ երկիրը վայելում էր Կահիրեի առաջին երկու խալիֆների և հետագայում երկու հայ վեզիրների օրով, փարավոնների կամ Ալեքսանդրյան դարաշրջանին վայել մի բարգավաճում է, որ արտացոլեց արվեստի բնագավառում²»:

Շահնշահի մահից 15 տարի հետո, 1135 թվականին, երբ ավելացել էր եգիպտահայ գաղութի արագ հարստացմանը խեթ աչքով նայողների թիվը, Վահրամ Պահլավունին, որ քրիստոնեական Նուբիային (ներկայիս Սուդանին) սահմանակից Գուսի Նահանգապետն էր և տասնամյակների ընթացքում կարողացել էր սասունցիներից կազմված հայկական կուռ բանակ ստեղծել իր ձեռքի տակ, չնայած իր ծեր հասակին (եթե նա որպես Պահլավունիների Նահապետ Եգիպտոս անցնելու տարին, 1090-ական թվականներին, անգամ քսանհինգամյա երիտասարդ լիներ, ապա 1135 թվականին կլիներ ավելի քան 70 տարեկան), իր հայկական զորքով արշավում է Կահիրեի վրա և գրավում քաղաքը: Հաֆիզ խալիֆը, հակառակ բոլոր նախազգուշացումներին, որ Վահրամ Պահլավունին քրիստոնյա է և մզկիթ մտնելու իրավունք չունի, վեզիրության շքազգեստը (խիլան) հագցնում է նրան: Երկրի հրամանատարական բարձրունքում գտնվելով, Պահլավունին պաշտոններից հեռացնում է բոլոր անցանկալի անձանց և շուրջ 2 հազար հայերի կարգում է բոլոր կարևոր պոստերում: Այս դրությունը դուր չի գալիս մուսուլման մահմեդականներին, որոնցից Ռյուդվան Վալախշուն հաջողվում է մեծ բանակ կազմել դժգոհ տարրերից և 1137 թ.

¹ Ապուլազի-հայ, Վենետիկ, 1895, էջ 18:

² Ph. Hitti, History of the Arabs, p. 630.

փախուստի մատենել Պահլավունուն: Վահրամը վերադառնում է Գուսի նահանգը, պատժում իր եղբորը՝ Վասակին՝ սպանողներին և ավելի հարավ անցնելով, ամրանում է հայկական Շերմակ վանքերում, որոնք դրանով էին նուբիայի սահմանագլխին: Այստեղ նա նոր հայ դորք է հավաքում իր շուրջը և 1140 թվականին նորից արշավում է Կահիրեի վրա, գրավում մայրաքաղաքը, անխնա պատժում իր հակառակորդներին և վերականգնում եգիպտահայության բոլոր իրավունքները, որոնք խլվել էին Վալախշիի եռամյա տիրապետության շրջանում: Սակայն ծերունի Պահլավունին այս անգամ բարվոք է համարում վեգիրության ջբազգեստը չհագնել և բավարարվել խալիֆ Հաֆիզին առնթրելու գլխավոր խորհրդականի պոստով: Բայց նա երկար չի մնում այդ պոստում, որովհետև նույն տարին մահանում է արժանանալով փառավոր թաղման: Ժամանակակից արաբ պատմաբան դոկտ. Հասան Իբն Հասանը Ֆաթիմյանների պատմությանը նվիրված իր գրքում Պահլավունու մահվան և թաղման մասին, իր ժամանակի պատմագիր Իբն Մուլեսերից քաղելով, գրում է.

«Այս առթիվ սաստիկ ցավ զգալով՝ խալիֆան հրամայեց, որ պաշտօնատուները փոցուկին երեք օր: Ապա կանչել տուաւ Հայոց պատրիարքը և յուղարկաւորութեան պատրաստութիւններ տեսաւ: Կես օրուան աղօթածամբ հասած էր, երբ պալատէն դուրս հանուեցաւ նկարագեղ մետաքսով զարդարուն դագաղը, որ շրջապատուած էր բուրվառակիր քրիստոնեաներով: Յուղարկաւոր եղան շէրիֆներ (մարգարէէն սիրած ազնուականներ) և այլ բարձրաստիճան անձնավորութիւններ հետիոտն: Ջորի հեծած՝ մեռելական թափորին հետեցաւ նաև Հաֆիզ խալիֆան, որ կը կրէր կանաչ փաթեց և կանաչ զգեստ: Բազմութիւնը շարունակեց իր գնացքը և քահանաներ աւետարանական երգեր երգեցին, մինչև որ հասան Դեյր էլ խանդաք (խրամատի վանք), ուր վար եկաւ խալիֆան, նստաւ գերեզմանին եզերքին և սաստիկ լացաւ¹:

Վահրամ Պահլավունու կատարած մեծ գործի և երկրի տնտեսական կյանքում հայկական գաղութի խաղացած զգալի դերի ավելի արժեքավոր վկայությունն են հանդիսանում արաբ հին պատմագիր Քալիլաշանաի բերած տեղեկությունները:

Այն երեք և կես տարվա ընթացքում, երբ Պահլավունու քաշվելուց հետո երկրի տեր էին դարձել Վալախշու անկանոն զորքերը

1 Գ. Մսրլյանի ծաղկաբաղ թարգմանություն, էջ 73—74:

և հայերը հեռացվել էին կարևոր պոստերից, երկրի տնտեսական կյանքը խախտվում է, նորից ճանապարհները դառնում են վտանգավոր, վաճառականները հեռանում են երկրից, ընդհանուր անապահոցության պատճառով երկիրն աղքատանում է ու նորից սովի մատնվում: Հարավային Իտալիայի քաղաքները, որոնք առևտրական սերտ շփման մեջ էին գտնվում Օգիպտոսի հետ ավելի քան մի հազարամյակ, բողոքում են խալիֆին և պահանջում իշխանության գլուխ վերադարձնել Վահրամ Պահլավունուն: Հաֆիզ խալիֆը, որ Ֆաթիմյան դինաստիայի նշանավոր խալիֆներից մեկն էր, շատ լավ հասկանում էր եգիպտահայերին կատարյալ ազատություն և ապահովություն շնորհելու պարագայի անհրաժեշտությունը երկրի տնտեսական կյանքը բարձրացնելու համար: Նա էլ գոհ չէր, որ Վահրամը պարտության էր մատնված: Այս մասին պատասխան գրելով Հարավային Իտալիայի թագավորին, նա մի ուրիշ նամակով դիմում է Պահլավունիներին, որոնց խոստանում է ամեն տեսակ ապահովություն, ամեն տեսակ առավելություններ և խորհուրդ է տալիս հտ կանգնել հայրենիք վերադառնալու իրենց մտքից:

Ահա այդ նամակը.

«Առ Վասիլ (Բասիլ) ու Շահան (Ջարդա) և անոնց քեռորդի Բէհրամ (վեզիրի եղբոր թոռը), առ անոնց զարմերն ու ազգականները, անոնց հոգածութեան ենթակա ստորադաս անձերն ու հետևորդները:

Դուք մեր երկրում հարստացաք, դուք կատարյալ յարգանքով և մասնահատուկ ալլ ոչ սովորական հոգածությամբ պարտությունացաք և առատ բաժին ունեցաք ձեզի ի նպաստ կապուած թոշակներեն և յատկացուած ավատներէն: Այսուհանդերձ փափաք կը յայտնեիք ձեր երկիրը հտ երթալու...»: Կարող եք գնալ, ասում է խալիֆը, այդ ձեր գործն է, բայց լավ կանեք, որ չգնաք, որովհետև Վահրամ տահարության երկիւղ պիտի շունենաք, շարակամութիւն պիտի չգործուի ձեզի դէմ, ոչ ալ ձեր կանոններէն մէկը պիտի այլափոխվի կամ սովորություններեն մեկը պիտի չճշտուի: Դուք պիտի շարունակեք ըստ սովորութեան պահել ձեր թոշակներն ու ավատները, որոնց վերաբերմամբ զեղջ և զրկանք պիտի չըլլա ձեզի: Այսպէս պիտի ըլլա, եթե փափաքիք բնակիլ պետության հովանիին տակ, իսկ եթէ գերընտիր համարէք ծովի բացման պահուն ձեր երկիրը վերադառնալ, ինչպես որ փափաք կը յայտնէք, այդ պարագային

ներկա ապահովութիւնը ի դօրու պիտի ըլլա ձեզի, մինչև որ երթաք
յարգանքով պարփակուած և հոգածութեամբ ուղադրուած¹։

Գրիգոր Վկայասեր Պահլավունի կաթողիկոսի Եգիպտոս գը-
նալը, այնտեղ նրա գտած փառավոր ընդունելութիւնը, այնուհետև
իր կրտսեր եղբայրներին գործով ու մարդկանցով հանդերձ Եգիպ-
տոս ուղարկելը, Վահրամ Պահլավունու հաղթական պատերազմը
Եգիպտոսում, երբ նա պարտութեան մատնեց տեղի ազնւականնե-
րին և նվաճեց վեցիրութեան բարձր պաշտոնը և միահեծան կառա-
ւարեց երկիրը, հոյակապ բանաստեղծութեան նյութ են տվել իր
ժամանակի հայ մեծատաղանդ բանաստեղծին՝ Ներսես Շնորհա-
լուն, որը նույնպես Պահլավունիների տոհմից էր։ Ահա համապա-
տասխան հատվածը նրա 19-րդ «Յիշատակարանից»։

«Անդուստ ընդ ծովըն մեծ անցեալ
Եգիպտականսն փոփոխեալ.
Յայլասեռիցն մեծարեալ,
Եւ յարքայէ նոցունց պատուեալ,

.
Որ Յովսէփայ մեծին նմանեալ.
Զհամազգիս զկնի ձրգեալ.
Զարի եղբարս իւր քաշացեալ
Ըստ Յեսովայ զօրապետեալ,
Որոյ Վահրամ վերաձայնեալ
Միւսոյն Վասակ անուանադրեալ.
Որք վեհագոյն փառս ընկալեալ,
Եւ մեծարգի պատուոյ հասեալ,
Ըզպատերազմ ազանց վանեալ,
Հակառակաց յաղթող գրտեալ
Վասն այսորիկ շրքեղացեալ
Եւ աշխարհին նոցունց տիրեալ»։

Վահրամ Պահլավունու վերջին ամենակարևոր գործը միայն
կենտրոնական իշխանութեանը ենթարկվող հայկական գործի կազ-
մակերպումը եղավ, որը գանձարանից ուժիկ էր ստանում և կեն-
տրոնական կառավարութեան համար կարևոր հենակետ էր երկրում
կենտրոնախույս ուժերի դեմ պայքարելու և կարգը պահպանելու
գործում։ Այդ գործը, որ հավաքագրվում էր սասունցի-խուժեցի-

¹ Ե ի հ ա ռ ե դ ի ն Գ ա լ գ ա շ ա ն տ ի, Սոբհ էլ Աշայ, հատ. ԺԳ, էջ 326,
քաղվածքը բերված է Գ. Մսրյանի ծաղկաքաղ թարգմանությունից, էջ 79—80։

ներից, Եգիպտոսում իր գոյութիւնը պահպանեց Երեսուն երկու տարի (1140—1172): Այդ զորքը վերացավ միայն այն ժամանակ, երբ Սալահեդդինը պետական հեղաշրջում կատարեց Եգիպտոսում և վերջ գրեց Ֆաթիմյան դինաստիային:

Սալահեդդինը առաջին անգամ Եգիպտոս գնաց 1164 և երկրորդ անգամ՝ 1168 թվականին իր հորեղբոր՝ Շիրքուհի հետ, որին Սիրիայի տեր քուրդ Նուրեդդինը քրգական և ղուզի թուրքական զորքով ուղարկել էր միջամտելու Եգիպտոսի ներքին գործերին: Շիրքուհը 1168 թվականին բռնի ուժով դառնում է վերջին Ֆաթիմյանի՝ Ադիդի վեզիրը, բայց մի տարի հետո մահանում է: Նրա տեղը բռնում է երիտասարդ Յուսուֆը, որը դվինցի քուրդ էր: 1169 թվականին մեծ վեզիր դառնալով Յուսուֆը իր հորեղբոր թալանած ամբողջ հարստութիւնը բաժանեց իր զորքին: Երբ 1172 թվականին մեռավ վերիջն Ֆաթիմյան խալիֆը՝ Ադիդը, վեզիր Յուսուֆը թուլլ չտվեց, որ քուր խալիֆը գրավի նախորդի գահը: Արաբական, Ֆուրիական և հայկական զորքերը հանդես եկան ի պաշտպանութիւն օրինական դինաստիայի, Յուսուֆը նրանց դեմ դուրս բերեց իր ղուզի թուրքերին և քրդերին, որոնք պարտութիւն մատնեցին արաբ-նուբիական-հայկական միացյալ զորքը և սկսեցին կողոպտել մայրաքաղաքի բնակչութիւնը, ավերել քրիստոնյաների եկեղեցիներն ու վանքերը, թալանել նրանց հարստութիւնները: Տեոփի ու թալանի պայմաններում Յուսուֆ վեզիրը իրեն հայտարարեց Եգիպտոսի թագավոր՝ «Մսրա էլ մելիք»: Նա միաժամանակ խաչակիրների դեմ պայքարի այդ դարաշրջանում տարածված ձևով իրեն տվեց նաև կրոնական անուն՝ «Սալահ-էդ-դին»: «Յառաջ Յուսուֆ էր անուն նորա,—ասում է Վարդան պատմագիրը (XIII դ.),—որդի էլուբին—առնոյ տառապելոյ Դննացւոյ, որ և ի մեծանալն կոչեցաւ Սալահադին»:

Եգիպտոսի արաբական տիրապետութիւնը, այսպիսով, վրձնական հարվածը հասցրին Սալահեդդինի քրդերն ու ղուզի թուրքերը 1172 թվականին: Եվ Եգիպտոսի համար այդ օրհասական պահին Վահրամ Պաշլավունու հիմնած հայկական զորքը հանդես եկավ ի պաշտպանութիւն արաբ ժողովրդի շահերի: Արաբ պատմագիրներն արձանագրել են, որ Սալահեդդինի զորքերը, բնականաբար, առաջին հարվածը հասցրին արաբ զորքերին, որոնք սեւամորթ զորքի հետ միասին հարկադրված եղան նահանջել դեպի Բեյն էլ Գասրեյնի «Հայկական տունը»՝ հայկական զորքի պաշտպանութիւնը վայելելու համար: Սակայն քրդերին և ղուզի թուրքերին հաջողվեց նաև գրավել «Հայկական տունը» և կոտորել ու

ցրել նրա պաշտպաններին: Սալահեդդինի զորքերը հիմնավորապես ավերելով Եգիպտոսը վերջ տվեցին նաև եգիպտահայ բարգավաճ գաղութին:

Անդրադառնալով Եգիպտոսի պատմության մեջ, Ֆաթիմյանների օրոք, XI և XII դդ. այնքան կարևոր դեր խաղացած հայկական գաղութին, այսօր մենք կարող ենք որոշել նրա մոտավոր թիվը: 1084 թվականին, Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսի այցելության ժամանակ, երբ նա եգիպտահայության առանձին կաթողիկոսություն հիմնեց Կահիրեում, եգիպտահայ գաղութի թիվը կազմում էր, ըստ արաբ պատմագիրների վկայության, 30 հազար: Մատթեոս Ուռայեցին, հաստատելով 30 հազար թիվը՝ նրանց համարում է «զօրք» («եւ բազում զօրք ժողովեցան յեգիպտոս իբրև երեսուն հազարաց»): Արձանագրված է, որ Պահլավունիներն իրենց հետ տարան քսան հազար հայություն: Բաղրի և Շահնշահի հովանավորական քաղաքականության 48 տարիների ընթացքում չէր կարող չշարունակվել անկազմակերպ ներգաղթը, երբ հայությունը հարկադրված էր հեռանալ իր բնօրրանից: 1140 թվականին Պահլավունիների հիմնած նոր հայկական զօրքի թիվը մատնացույց է արված 7 հազար: 98 տարիների (1074—1172) բնական աճի հետ միասին եգիպտահայ գաղութի թիվը, այսպիսով, կազմում է մոտավորապես հարյուր հազար:

Եգիպտահայ գաղութը տվել է նաև կուլտուրայի բնագավառի գործիչներ, ճարտարապետներ, լավ այգեգործներ: Հիմնված հայկական վանքերն էլ տնտեսական գործունեությունն են ծավալել. այդ են վկայում նրանց անունները: (Բրուտի վանք, ձիթհանք բանեցնող վանք և այլն): Գժբախտաբար պատմությունը պահպանել է միայն անուններ (ճարտարապետ Հովհան Կրօնավոր) և հիշատակումներ (Բաբ էլ էրմենի—Հայոց դուռ, և այլն): Երջանիկ բացառություն է կազմում միայն արաբերեն գրող նշանավոր մատենագիր Աբու Սալին էլ էրմենին (XII դարի երկրորդ կեսը և XIII դարի սկիզբը), որի «Պատմութիւն եկեղեցեաց և վանօրէից Եգիպտոսի» աշխատության մեծ մասը գտնվեց անցյալ դարի վերջերին: Թեև այդ աշխատությունը, ինչպես հենց վերնագիրն է ասում, վերաբերում է վանքերին և եկեղեցիներին, սակայն դրանց առատությունն ու հարստությունը վկայում է եգիպտահայ գաղութի հզորությունը XI և XII դարերում:

Թուրա թաղամասի վանքը, որը հայտնի էր Բրուտի վանք անունով, ըստ Աբու Սալինի վկայությամբ «փոքր էր, քանի որ Յակոբիկ ղփտեաց ձեռքն էր, բայց երբ Գրիգոր Պատրիարքն (կաթո-

ղիկոսն) Հայոց եկաւ յԾղիպտոս, և Հայք (իրենց ազգակից վեզիր) Ամիր ալ-Ջիւլիւղ Բադրը շորս կողմ ժողովեցան... Թուրայի վիճակը տրուեցաւ Հայոց, ասոնք առին զեկեղեցին և փլուցին, և անոր տեղ մեծ ընդարձակ եկեղեցի մի շինեցին՝ շատ գմբէթներով և կոչեցին յանուն Ս. Գէորգայ. վրան ալ աշտարակ մի կանգնեցրին (իբր զանգակատուն), որոյ դուռն եկեղեցւոյ մէջէն էր. եկեղեցւոյ շորս դին ալ պատ քաշեցին, այն շրջապատին մէջ կար աղբիւր մի և ջրաղացք մի ևս: Եկեղեցւոյն շորս կողմն այլ կար տեղ նարնջէնի ծառոց և երկու դուլայքէ, որ են պտղատու արմաւենիք և ուրիշ ծառեր: Երբոր Հայոց վրայ փորձանքներ եկան, եկեղեցին նորէն դարձաւ Յակոբկաց» (Ապուսահլ-հայ, Ալիշանի ծաղկաքաղ թարգմանություն, էջ 36):

«Շինարա վիճակին մեջ,—շարունակում է Աբու Սալիհը,— Հայոց քրիստոնեից գաղթական մի հաստատուած էր, որք եօթն եկեղեցի ունեին, շատ բարեկարգ, քահանաներով և միաբաններով» (նույն տեղում, էջ 55):

«Երբ և ոչ մէկ գլխավոր հայու մի թողուցին մնալ յԾղիպտոս (խոսքը վերաբերում է Վահրամ Պահլավունի վեզիրի առաջին անկմանը, 1137 թվականին Հ. Թ.), ղպտիները տիրեցին Այգեհատանի և Զուհրեայի հայկական մեծ և հին եկեղեցիներուն, բայց հետո Հայոց պաշտպան Վահրամ Սայիդ էլ Դուլլան վերականգնեց հայերի իրավունքները» (նույն տեղում, էջ 29—30):

Հայերն ապրում էին ոչ միայն մեծ քաղաքներում՝ Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում, այլև գյուղաքաղաքներում: Մի փոքրիկ քաղաքում, որը կոչվում էր Խուսուս, ղպտիներն ունեին մեկ եկեղեցի, իսկ հայերն ունեին մեկ վանք և երկու եկեղեցի և երկու եկեղեցի էլ գյուղաքաղաքից դուրս (էջ 54):

Հաբեշ հին մատենագրության միջ պահպանված աղոտ տեղեկությունների համաձայն եգիպտահայ գաղութի ջախջախման այդ ժամանակաշրջանում Եգիպտոսի հարավում Գուս նահանգում գտնվող հայության որոշ մասն անասելի դժվարություններով և աննկարագրելի ճանապարհներով անցել է Հաբեշստան, իսկ Կահիրեի և հյուսիսային Եգիպտոսի հայությունը և հայ զորքի ազատված մնացորդները ոգիսական սխրագործություններով անցել են Սասուն:

Հայ ժողովրդի ազգային մեծ էպոսի «Սասունցի Դավթի» առանձին պատումների մեջ պահպանվել են այդ էպոսը XI և XII դարերի եգիպտահայ մեծ գաղութի հետ առնչող ուշագրավ ականարկություններ: Օրինակ. բոլոր պատումների մեջ Մարա Մելիքի գրեթե

միշտ անփոփոխ բնութագիրը տառ առ տառ համընկնում է եգիպտահայ գաղութը կործանող Սալահեդդինի կենսագրությանը, բնավորությանը և գործունեությանը։ Այս ամենը վկայում է ինչպես բնորրանի հայության սերտ կապը եգիպտահայ գաղութի հետ XI և XII դարերում, այնպես էլ այն վճռական ու խոշոր դերը, որ այդ գաղութը ժամանակին խաղացել է ինչպես հայ, այնպես էլ եգիպտական կյանքում։

А. ТУРШЯН

ИЗ ИСТОРИИ ЕГИПЕТСКОЙ АРМЯНСКОЙ КОЛОНИИ X—XI ВЕКОВ

Резюме

В XI в., в период нашествия сельджуков, на Ближнем Востоке сталкиваются оседлые народы с номадами. После решительного поражения Византии под стенами Мелазкерта (Маназкерта) в 1070 г. в роли защитницы оседлых народов здесь выступает Фатимидский халифат Египта. В этой новой исторической обстановке впервые складывается армяно-арабская дружба. Фатимидский халиф Эль-Мустанысыр привлек на египетскую службу армянские воинские соединения, вынужденные под натиском сельджуков оставить родную землю. В 1073—1074 гг. во время бунта наемных войск в Каире, командиру армянских войск армянину Бадр эль-Джамали удалось восстановить порядок в Египте и свергнутого Эль-Мустанасыра на своем престоле, а самому стать великим везиром и главнокомандующим войск халифа. Вслед за этим быстро расширяется и развивается армянская колония в Египте. Армянская визирская династия продолжалась с перерывами почти целое столетие, вплоть до нашествия курдов и огузов Ширкуха и его племянника Салахеддина.